

DEEL VI

Niet-geschreven bronnen

Materieel erfgoed : gebouwen, (werk)tuigen en voorwerpen

Peter Scholliers

1. Bibliografie

1.1. Internationaal

Een zeer breedvoerige, maar intussen verouderde bibliografie over industrieel erfgoed is:

TRINDER (B.), ed. *The Blackwell Encyclopedia of Industrial Archaeology*. Oxford, 1992, p. 873-930.

Bibliografieën over regionale of thematische ontwikkelingen verschijnen onregelmatig, bijvoorbeeld:

BERLO (J.C.). *Theories and Things: an Introductory Bibliography for Material Culture Studies* [juli 2007], www.rochester.edu/College/humanities/projects/thing/MaterialCulture_Bib.pdf.

GREENWOOD (J.). *The Industrial Archaeology and Industrial History of London: a Bibliography*. Cranfield, 1988.

GREENWOOD (J.). *The Industrial Archaeology and Industrial History of South Western England: a Bibliography*. Cardiff, 1999.

MAZZOTTA (D.). *Conservazione e valorizzazione del patrimonio industriale: rassegna bibliografica*. Napels, 2004.

Recente titels kunnen worden opgespoord via bibliografische zoekmachines van websites van erfgoedorganisaties. De ontsluiting van deze laatste kan gebeuren via:

Inventory of Heritage Organisations in Europe, www.heritage-organisations.eu, met zoekmachine op aard van het erfgoed (molens, huizen, industrie, water, ...) en een *link* naar elke organisatie. Twee voorbeelden. De website van TICCIH (www.mnactec.cat/ticcih), rubriek "Countries"), levert snel een bondige bibliografie op voor bijna 40 landen, met het accent op industrieel en bouwkundig erfgoed. De website van ICOMOS bevat de *Bibliographic Database* (<http://databases.unesco.org/icomos>), met tal van zoekmogelijkheden (op auteur, titel, thema, taal, ...). Online toegang tot collecties op Europees niveau (bibliotheken, archieven en musea met films, kranten, boeken, kunstwerken en foto's in digitale vorm) gebeurt via *Europeana. Connecting cultural heritage* (<http://dev.europeana.eu/home.php>).

Kennismaking met alle soorten materiële getuigen, roerend zowel als onroerend, hun nut voor het onderzoek, hun bewaring en een bibliografie vindt men in overzichtswerken over industrieel erfgoed en materiële cultuur. Een zeer strenge selectie uit het overweldigende aanbod:

- ALFREY (J.), PUTNAM (T.). *The Industrial Heritage. Managing Resources and Uses*. Londen, 1992.
- ATFIELD (J.). *Wild Things. The Material Culture of Everyday Life*. Oxford, 2000.
- BERGERON (L.). *Le patrimoine industriel: un nouveau territoire*. Parijs, 1996.
- BUCHLI (V.). *Material Culture: Critical Concepts in the Social Sciences*. Londen, 2004.
- CONLIN CASELLA (E.), SYMONDS (J.), eds. *Industrial Archaeology: Future Directions*. New York, 2005.
- GLASER (H.). *Industriekultur und Alltagsleben. Vom Biedermeier zum Postmoderne*. Frankfurt, 1994.
- JONES (W.). *Dictionary of Industrial Archaeology*. Sutton, 1996.
- PALMER (M.), NEAVERSTON (P.). *Industrial Archaeology: Principles and Practice*. Londen, 1998.
- PEARCE (S.), ed. *Experiencing Material Culture in the Western World*. Leicester, 1997.
- ROSSELIN (C.), JULIEN (M.-P.). *La culture matérielle*. Parijs, 2005.
- TILLEY (C.Y.) e.a., eds. *Handbook of Material Culture*. Londen, 2006.

Een overzicht van de geschiedenis van industriële archeologie in Groot-Brittannië, de bakermat van deze discipline:

- FALCONER (K.). The industrial heritage in Britain – the first fifty years, in *La Revue pour l'Histoire du CNRS*, mei 2006, nr. 14 (<http://histoire-cnrs.revues.org/document1778.html>).

Over betekenisgeving van voorwerpen, zie:

- APPADURAI (A.). *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge, 1986.
- JULIEN (M.-P.), WARNIER (J.-P.), eds. *Approche de la culture matérielle: corps à corps avec l'objet*. Parijs, 1999.
- TURKLE (S.), ed. *Evocative Objects. Things We Think With*. Cambridge (MA), 2007.

Aandacht (in theorie en praktijk) voor de bewaring van relictten:

- BONNOT (T.). *La vie des objets: d'ustensiles banals à objets de collections*. Parijs, 2002.
- CAPLE (C.). *Conservation Skills. Judgement, Method and Decision-making*. Londen, 2000.

Hoe er met gebouwen, voorwerpen en machines kan worden omgegaan (aandachtspunten, opmeting, foto's, aantekeningen, veldwerk, catalogisering) leest men bij:

- BUITER (H.). *Handboek brancheonderzoek*. Eindhoven, 1993.
- DE ROUX (E.), FESSY (G.). *Patrimoine industriel*. Lyon, 2007.

- KEMPS (E. L.). *Industrial Archaeology Techniques*. Malabar, 1996.
- KINGERY (W.D.). *Learning from Things. Methods and Theory of Material Culture Studies*. Washington, 1998.
- MACVARISH (D.C.). *American Industrial Archaeology: a Field Guide*. Walnut Creek (CA), 2008.
- ZEILMAKER (M.), STOPPELENBURG (N.). *Op zoek naar het historisch interieur. Handleiding voor onderzoek naar materiële cultuur*. Hilversum, 2004.

Sinds oudsher werden objecten bewaard in privécollecties. Moderne musea van techniek en folklore werden opgericht in de eerste helft van de 19e eeuw met het oog op de verspreiding van kennis en de markering van vooruitgang. Vanaf 1900 kregen ze een meer cultureel-educatieve functie, terwijl de postmoderne en/of commerciële ommezwaaai van de jaren 1990 vele musea radicaal vernieuwde. Over musea, en technische musea in het bijzonder, zie:

- BENNETT (J.). *The Birth of the Museum: History, Theory, Politics*. Londen, 1995.
- BUTLER (S.). *Science and Technology Museums*. Leicester, 1992.
- MACDONALD (S.). *A Companion to Museum Studies*. Londen, 2006.
- SCHAER (R.). *L'invention des musées*. Parijs, 2007.
- SCHROEDER-GUDEHUS (B.), ed. *La société industrielle et ses musées*. Parijs, 1992.

Beschouwingen over industrieel-technische en erfgoedmusea (op het vlak van selectie, eurocentrisme en mythevorming) zijn te vinden bij:

- CORSANE (G.). *Heritage, Museums and Galleries: an Introductory Reader*. Londen-New York, 2005.
- PEARCE (S.). *On Collecting. An Investigation into Collecting in the European Tradition*. Londen, 1995.
- WALSCH (K.). *The Representation of the Past: Museums and Heritage in the Post-modern World*. Londen-New York, 2003².

Beleid ten aanzien van roerend en onroerend erfgoed in Europa is gemakkelijk te vinden via de webpagina's van de Raad van Europa, *National Heritage Policies* (http://european-heritage.coe.int/sdx/herein/national_heritage/select_country.xsp), met per land bijzonder rijke informatie over instellingen, financiering, wetgeving, statistieken en werelderfgoed.

Het is onmogelijk een opsomming te geven van alle internationale tijdschriften met aandacht voor de studie van 19^e en 20^e-eeuwse voorwerpen en gebouwen. Hieronder staan enkele belangrijke opgesomd (een zeer uitgebreide lijst met tijdschriften uit de humane en sociale wetenschappen is te vinden via <http://muse.jhu.edu/journals/index.html>, terwijl een korte lijst geplaatst werd op www.vub.ac.be/SGES/ia/journals.html, met tijdschriften over industrieel erfgoed, materiële cultuur, musea, design en behoud, en een lijst met tijdschriften over materieel en immaterieel erfgoed te vinden is via www.faronet.be/tijdschrift).

Zeer Brits qua inhoud en opvatting (nog altijd veel aandacht voor de 19^e eeuw) is:

- Industrial Archaeology Review*. Oxford, 1976- (opvolger van *Industrial Archaeology*. Londen, 1964-1976) (www.industrial-archaeology.org.uk/aiareview.htm).

Meer internationaal en met oog voor de plaats van de techniek in een brede maatschappelijke context is volgend Amerikaanse tijdschrift:

Technology and Culture. Chicago, 1958- (<http://etc.technologyandculture.net>).

Een internationale dimensie, met nadruk op industrieel erfgoed en onder auspiciën van TICCIH:

Patrimoine de l'industrie – Industrial Patrimony. Parijs, 1998-. Dit kan worden aangevuld met:

TICCIH-Bulletin. Ironbridge, 1988-1997 en Barcelona, 1998- (beide publicaties zie www.mnactec.cat/ticcih/publications.php).

Ook te vermelden zijn:

L'archéologie industrielle en France. Parijs, 1976- (www.cilac.com/index.php?option=com_content&task=category§ionid=4&id=14&Itemid=7).

Erfgoed van industrie en techniek. Berlicum, 1992- (opvolger van *Industriële archeologie*. Tilburg, 1982-1992).

IA, The Journal of the Society of Industrial Archaeology. Houghton (MI), 1975- (www.sia-web.org/iajournal/siaia.html).

International Journal of Heritage Studies. Londen, 1994- (www.informaworld.com/smpp/title~content=t713685629~db=all).

Journal of Consumer Culture. Londen, 1991- (<http://joc.sagepub.com>).

The Journal of Design History. Oxford, 1988- (<http://jdh.oxfordjournals.org>).

The Journal of Material Culture. Londen, 1996- (<http://mcu.sagepub.com>).

Home Cultures. Oxford, 2003- (www.bergpublishers.com/BergJournals/HomeCultures/tabid/3203/Default.aspx).

World Heritage Review – Patrimoine Mondial – Patrimonio Mundial (UNESCO). Oxford, 1996- (<http://publishing.unesco.org/periodicals.aspx>).

Zeitschrift für Industrie-Kultur. Essen, 1995- (www.industrie-kultur.de).

1.2. België

1.2.1. Online catalogi

Diverse gespecialiseerde instellingen beschikken over websites die een rijkdom aan bibliografische gegevens bevatten, zoals online toegang tot de catalogus van hun bibliotheek, een lijst van recente aanwinsten of *links* met relevante bibliotheken. Enkele voorbeelden:

Faro, Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed (www.faronet.be) zorgt voor studie en ontsluiting van materieel (roerend en onroerend) en immaterieel erfgoed. Faro beschikt over een eigen bibliotheek en documentatiecentrum; de bibliotheekcatalogus staat online (www.faronet.be/bibliotheek-0).

Onroerend erfgoed (www.onroenderfgoed.be) heeft het *Vlaams instituut voor het onroerend erfgoed* (www.vioe.be), onder zijn vleugels, dat een bibliotheek heeft die online te raadplegen is op auteur, titel, trefwoord of serie (<http://bib.vioe.be>).

Erfgoedsite (www.erfgoedsite.be) stelt zelf geen bibliografie ter beschikking, maar presenteert vijf rubrieken: “Mensen” (verenigingen, overheden, individuen), “Dingen” (monumenten, dagelijks leven, volkskunde), “Verhalen” (dagelijks leven), “Plaatsen” (monumenten, tuinen) en “Digitale Collecties” (beeldbanken, museumcollecties, onroerend erfgoed). De site verwijst naar tientallen gespecialiseerde sites met vaak een online catalogus. Nuttig is ook de voorstelling van gespecialiseerde bibliotheken in Vlaanderen:

DE RYNCK (P.). *Erfgoedbibliotheken in Vlaanderen: een portrettengalerij*, in *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, 2008, nr. 1, middenkatern.

Het *Institut du patrimoine wallon* (www.institutdupatrimoine.be), vermeldt de eigen, talrijke publicaties, terwijl het *Centre d'information et de documentation* van dit instituut een online catalogus heeft met algemene en zeer specifieke publicaties (www.institutdupatrimoine.be/code/fr/cid_cata.asp) (registratie is nodig). De site van de musea van Wallonië (zie ook verder) heeft een zoekmachine op “infrastructuur” met als term “bibliotheek” (www.lesmuseeswallonie.be/html/infrastructure.php), waar na aanklikken alle Waalse musea verschijnen die beschikken over een bibliotheek (maar daarom niet over een online toegang).

Belgische musea met een online catalogus van hun bibliotheek zijn vooralsnog schaars. Drie voorbeelden:

Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België – Musées royaux des beaux-arts de Belgique (www.fine-arts-museum.be/site/Nl/frames/F_biblio.html).

Musée et bibliothèque de la gourmandise (Hermalle)

(www.gastronomica.be/cataloguebiblio/s.html).

Museum voor industriële archeologie en textiel (Gent), via de gemeenschappelijke catalogus Gentse wetenschappelijke bibliotheken (www.cageweb.be) (“MIAT” selecteren).

De Brusselse *Directie van monumenten en landschappen* heeft een documentatiecentrum dat duizenden publicaties bezit (www.monument.irisnet.be/nl/sensibi/centre.htm), dat echter (nog) niet beschikt over een online catalogus. De eigen publicaties zijn raadpleegbaar via www.monument.irisnet.be/nl/sensibi/publication.htm.

1.2.2. *Retrospectieve en lopende bibliografieën*

Retrospectieve (papieren) bibliografieën betreffende werktuigen, gebouwen, machines, musea, dagelijks leven en industriële sites zijn onder meer:

JACOBS (M.), SCHOEFS (H.), WALTERUS (J.). *Bibliografie volkscultuur 1994-1999*. Brussel, 2006, 6 dln.

Dit is de voortzetting van het *Jaarboek met volkskundige bibliografie* van de Koninklijke Belgische Commissie voor Volkskunde - Vlaamse Afdeling (1939-1993).

LEBOUTTE (R.). *Bibliographie générale de l'archéologie industrielle*, in *Technologie*, 1986, nr. 9, p. 99-103.

LINTERS (A.). *De wortels van Flanders technology. Industrieel erfgoed en industriële archeologie in Vlaanderen*. Leuven, 1987, p. 289-318.

SCHOLLIERS (P.). Bibliografie, in NIJHOF (E.), SCHOLLIERS (P.), eds. *Het tijdperk van de machine*. Brussel, 1996, p. 213-235.

VIAENE (P.). Bibliografie, in VIAENE (P.), DE HERDT (P.), eds. *Industriële archeologie in België*. Gent, 1990, p. 410-422.

Een retrospectieve online bibliografie over België: “Bibliografie industriële archeologie & industrieel erfgoed – Bibliographie de l’archéologie industrielle & du patrimoine industriel” (stopt in 2005) is te vinden op www.vub.ac.be/SGES/ia/interactivebiblio.html.

Speciaal is het bestaan van de lopende, jaarlijkse bibliografie die aandacht schenkt aan bronnen, musea, relicten, arbeid, comfort, communicatie, architectuur, techniek, bewaring, wetgeving en theorie van industrieel erfgoed en materiële cultuur:

SCHOLLIERS (P.), VIAENE (P.) (1991-1995), VIAENE (P.) (1996-2007), DE MEYER (B.) (vanaf 2008). Bibliografie industriële archeologie en industrieel erfgoed in België, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 1991-.

Een beknopte driemaandelijks aanvulling verschijnt in de *SIWE-Nieuwsbrief* (zie verder). Uiterst nuttig is de ontsluiting van deze bibliografische schat via het internet (www.viat.be), met zoekmogelijkheden op auteur, titel, trefwoord en rubriek. België zou het enige land ter wereld zijn met een jaarlijkse online bibliografie van materieel erfgoed. Einde 2008 werd een nieuwe online bibliografie voor Vlaanderen voorgesteld, *Onderzoeksbalans onroerend erfgoed Vlaanderen* (www.onderzoeksbalans.be), met aandacht voor het bouwkundig erfgoed (o.a. architectuurgeschiedenis, inventarisatie, conservering en varend erfgoed), landschap (o.a. historische geografie en landschapsbeleving) en archeologie (traditionele benadering van het paleolithicum tot de 18^e eeuw, plus maritieme archeologie); de bibliografie is toegankelijk via zoeken op auteur, type (boek, rapport, website, kaart, ...), jaar van publicatie, taxonomie (vaste trefwoorden) en vrije woorden.

Enkele tijdschriften publiceren ook lopende bibliografieën. Bijna elke aflevering van *Volkskunde* bevatte tot voor kort de rubriek Tijdschriftenschouw met titels over musea, woon- en productiegebouwen, werktuigen, speelgoed, gebruiken en huishoudgerei. De website van het tijdschrift (www.volkskunde.be), geeft titels van artikelen maar niet van dit overzicht. De jaarlijkse bibliografie van het *Belgisch Tijdschrift voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis – Revue Belge d’Archéologie et d’Histoire de l’Art* bevat een categorie Hedendaagse Tijden met rubrieken over toegepaste kunsten (bouwkunde, sierkunsten, textiel, metaal, glas, meubilair, decoratie), musea en industriële archeologie (www.acad.be/content/acad/site/911), met zoekmachine. De jaarlijkse, bijzonder uitgebreide bibliografie in het *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis – Revue Belge de Philologie et d’Histoire* (een afzonderlijk deel sinds 1995) heeft oog voor titels over musea, inventarissen en gidsen, folklore, nijverheid, techniek en industriële archeologie, handel en diensten, media en wetenschappen. In 2009 of 2010 komt het tijdschrift (met de bibliografie) online.

De Belgische verenigingen voor industrieel erfgoed ontsluiten hun periodieken via het internet (zie ook 2.2.5). Naast gewone artikelen, bevatten deze publicaties

besprekingen en aankondigingen van boeken en artikelen. *Patrimoine industriel Wallonie – Bruxelles* (PIWB) biedt alle artikelen van zijn *Bulletin trimestriel* aan (http://patrimoineindustriel.be/fr/publications_bulletins_numeros), het *Steunpunt industrieel en wetenschappelijk erfgoed* (SIWE) publiceert de inhoudstafels van *SIWE-Magazine* en biedt de inhoud aan van de *SIWE-Nieuwsbrief* (www.siwe.be/bibliografie.htm) en de *Vlaamse vereniging voor industriële archeologie* (VVIA) bezorgt de inhoud van *Erfgoed van industrie en techniek*, via www.vvia.be/publicaties/ndx_EIT.htm.

1.2.3. Algemene werken

Voor beschouwingen over definitie, relevantie, methode en benaderingen van roerend en onroerend erfgoed in België, zie:

- BAETENS (R.), ed. *Industriële archeologie in Vlaanderen. Theorie en praktijk*. Antwerpen, 1988.
- CLINCKEMAILLE (M.), VAN THUYNE (F.). *La Belgique vue du ciel: un regard inédit sur le patrimoine majeur*. Doornik, 2003.
- DE MUNCK (B.), VAN HOOFF (W.), eds. *De poppen aan het dansen. Honderd jaar Antwerps volkskundemuseum: nieuwe visies op erfgoed en musea*. Nijmegen, 2007.
- FORTI (A.) e.a. *Le patrimoine industriel de la Wallonie*. Luik, 1994.
- GENICOT (L.-F.), HENDRICKX (J.-P.), eds. *Wallonie-Bruxelles: berceau de l'industrie sur le continent européen*. Louvain-la-Neuve, 1990.
- GIELEN (P.), LAERMANS (R.). *Cultureel goed. Over het (nieuwe) erfgoedregiem*. Tielt, 2005.
- NIJHOF (E.), SCHOLLIERS (P.), eds. *Het tijdperk van de machine. Industriebouwen in België en Nederland*. Brussel, 1996.
- THIJS (A.). Industrial archaeology as a branch of the study of the history of material culture. Some theoretical and methodological considerations, in *BTNG*, 1975, p. 145-156.
- VAN DEN ABELEN (G.). *L'archéologie industrielle: de l'aventure à la science*. Brussel, 1997.
- VAN GEERTRUYEN (T.). Status quaestionis van het debat over de definiëring en periodisering van de industriële archeologie, in *SIWE-Magazine*, 2008, nrs. 33-34, p. 3-25.
- VIAENE (P.). Le patrimoine industriel en Flandre, in *Patrimoine de l'industrie*, 2006, nr. 8, p. 55-73.

Een algemeen overzicht van industrieelarcheologische realisaties wordt gepubliceerd naar aanleiding van de tweejaarlijkse congressen van TICCIH, bijvoorbeeld:

- SCHOLLIERS (P.), VIAENE (P.). National report for Belgium, in *Industrial Patrimony*, 2006, nr. 8, p. 29-35.

1.2.4. Bijzondere onderwerpen

Een goede, maar verouderde inleiding op de studie van voorwerpen, werktuigen en gebouwen voor de historiografie van de hedendaagse periode vindt men in de catalogus bij de tentoonstelling:

En toen kwam de machine. Ontmoeting met de industriële archeologie. Brussel, 1975 (met bijdragen over opgravingen, gebouwen, techniek en musea). Recenter zijn:

DE HERDT (R.). Industriële archeologie, in ART (J.), ed. *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel 3b. Hulpwetenschappen.* Gent, 1996, p. 257-285.

Doodgewoon: mensen en hun dagelijks leven in de geschiedenis, in *Bijdragen tot de geschiedenis*, 2004, nrs. 1-2 (Liber amicorum A.K.L. Thijs).

FORTI (A.). Le patrimoine industriel de Wallonie. L'architecture industrielle: révolution ou évolution?, in *Maisons d'hier et d'aujourd'hui*, 1996, nr. 112, p. 2-19.

Over gebouwen en industriële architectuur:

CHARLES (L.) met medewerking van DECAVELE (L.). Huizenonderzoek, in ART (J.), ed. *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel 3b. Hulpwetenschappen.* Gent, 1996, p. 287-326.

CHARLES (L.) e.a. *Erf, huis en mens: huizenonderzoek in Gent.* Gent, 2001 (zie in dat verband ook *Huizenonderzoek in Brugge* via www.huizenonderzoek-brugge.be).

DESEYN (G.) e.a. *Bouwen voor de industrie.* Gent, 1989.

DEFLORENNE (X.), HENDRICKX (J.-P.). L'architecture industrielle en Wallonie. Piste d'approche, in *Les Cahiers de l'urbanisme*, 1999, nrs. 25-26, p. 126-134.

LINTERS (A.). *Industria. Industriële architectuur in België.* Luik-Brussel, 1986.

Hergebruik van gebouwen:

DE VUYST (H.), DE SCHEPPER (J.), STEVENS (K.). Herbestemming van industrieel erfgoed, in *Monumenten & Landschappen*, 2005, nr. 1, p. 6-21.

Le patrimoine industriel et sa reconversion: Wallonie, Bruxelles. Brussel, 1987.

RENSON (A.), DURIEUX (J.). *La réutilisation du patrimoine architectural: pertinence et impertinence. Actes du colloque de la Paix-Dieu (Amay).* Namen, 2006.

SARLET (J.M.). *Vieilles usines, nouvelles vies.* Namen, 2001.

VANMUNSTER (N.). De l'usine au musée. Les grandes tendances de la réaffectation du patrimoine industriel immobilier en institutions muséales, in *Art & Fact*, 2003, nr. 22, p. 7-53.

VIAENE (P.). Hergebruik van industrieel erfgoed, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 2003, nr. 2, p. 1-17.

Over de relatie tussen industrieel erfgoed, industriële archeologie en geschiedschrijving:

SCHOLLIERS (P.). De krampachtige relatie tussen industriële archeologie en economische geschiedenis. Een renovatie-essay, in *NEHA-Bulletin voor de economische geschiedenis in Nederland*, 2003, nr. 2, p. 3-21.

SCHOLLIERS (P.). Industriële archeologie in Vlaanderen. Een herdenking en tevens aanzet voor de toekomst, in *Mores. Tijdschrift voor volkscultuur in Vlaanderen*, 2006, nr. 3, p. 19-24.

Machines, technieken en hun belang als informatieverschaffer worden behandeld bij:

HIMLER (A.). De inbreng van de ingenieur, in BAETENS (R.), ed. *Industriële archeologie in Vlaanderen. Theorie en praktijk*. Antwerpen, 1986, p. 133-147.

KURGAN-VAN HENTENRYK (G.), STENGERS (J.), eds. *L'innovation technologique, facteurs de changements (XIXe-XXe siècles)*. Brussel, 1986.

VIAENE (P.). Industriële archeologie: noden en perspectieven van het veldwerk, in *Oostvlaamse Zanten*, 1999, nr. 1, p. 19-23.

Speciale aandacht voor (hand)werktuigen bij:

DAVID (J.). Uitvinders en uitvindingen, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 1992, nr. 40, p. 3-7.

DAVID (J.), WIENEN (M.). Het identificeren van technische voorwerpen, in *Oostvlaamse zanten*, 2001, nr. 3, p. 241-244 (zie ook 4.2).

De wettelijke bescherming van monumenten en landschappen in Vlaanderen kwam in een stroomversnelling met het decreet van 3 maart 1976. Dit decreet verschaft de juridische basis voor bescherming om artistieke, wetenschappelijke, historische, volkskundige, industrieelarcheologische of een andere sociaalculturele waarde. Iedereen kan een aanvraag indienen; de minister beslist na advies van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen www.onroerenderfgoed.be/nl/index.cgi?s_id=461&id=801&basis=|461|801). Voor Brussel en Wallonië zijn de aandachtspunten en procedures nagenoeg dezelfde als in Vlaanderen. Voor Brussel coördineert het Wetboek van de ruimtelijke ordening (5 juni 2004) de wetgeving die sinds 1993 van toepassing was (www.monument.irisnet.be/nl/legis/intro.htm). Bundeling van de wetgeving is te vinden op de website van de *Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest* (www.kcml.be). In Wallonië presenteren de *Direction de l'aménagement du territoire, logement, patrimoine et énergie* (<http://mrw.wallonie.be/dgatlp/dgatlp/pages/patrimoine/pages/Presentation/default.asp>) en het *Institut du patrimoine wallon* (www.institutdupatrimoine.be) de wetgeving over bescherming van het patrimonium (eveneens te raadplegen via de databank *Wallex*, <http://wallex.wallonie.be>). Een uiterst efficiënt overzicht over de Brusselse, Vlaamse en Waalse wetgeving staat bij *National Heritage Policies* van de Raad van Europa (http://european-heritage.coe.int/sdx/herein/national_heritage/select_country.xsp).

Werken over wetgeving met betrekking tot het materieel erfgoed:

BARLET (J.). La protection du patrimoine industriel. Cadre légal et action des pouvoirs publics et des associations volontaires, in *Le patrimoine industriel et sa reconversion. Wallonie - Bruxelles*. Brussel, 1986, p. 11-32.

Conservation et réaffectation du patrimoine industriel en Wallonie. Luik, 1994.

- DE SCHEPPER (J.), LINTERS (A.). Overheid, privé-initiatief en het industrieel erfgoed in Vlaanderen, in NIJHOF (E.), SCHOLLIERS (P.), eds. *Het tijdperk van de machine*. Brussel, 1996, p. 145-181.
- DRAYE (A.-M.). *De bescherming van het roerend en onroerend erfgoed: wet-, decreet- en raadgeving van kracht binnen het Vlaams Gewest en de Vlaamse Gemeenschap*. Brussel, 2007.
- DUCHESNE (J.-P.), HENRION (P.). *Patrimoine et réaffectation en Wallonie*. Namen, 2005.
- RYCKAERT (M.), VALCKE (L.). De bescherming van het industrieel erfgoed en de inbreng van de provincie, in VANNIEUWENHUYSE (J.), ed. *Goed garen gesponnen? Industrialisatie in de provincie West-Vlaanderen 1800-1940*. Brugge, 1998, p. 97-112.
- STYNEN (H.). *De onvoltooid verleden tijd: een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België, 1835-1940*. Brussel, 1998.
- VERHULST (A.). *Beschermen van monumenten, stads- en dorpsgezichten*. Brussel, 2007.

Over musea:

- DE RYNCK (P.). *In situ. Stedelijkheid en stadsmusea*. Antwerpen, 2004.
- JAUMAIN (S.), ed. *Les musées en mouvement: nouvelles conceptions, nouveaux publics (Belgique, Canada)*. Brussel, 2000.
- Openbaar kunstbezit in Vlaanderen (OKV)* (www.tento.be/home/index.cfm?l=1&id=166), publiceert over werking en collecties van musea, terwijl de *Association francophone des musées de Belgique* (www.afmb.museum/) jaarlijks *La vie des musées* (1976-) en driemaandelijks *Info-Musées* (2002-) uitgeeft.

1.2.5. Tijdschriften

Volgende tijdschriften richten zich op de geschiedenis van voorwerpen, technologie, gebouwen, bedrijven, musea, design, arbeid en sociale verhoudingen:

- Art & Fact. Revue des historiens de l'art, des archéologues, des musicologues et des orientalistes de l'Université de Liège*. Luik, 1982- (www.artfact.ulg.ac.be/revue/index.html).
- Les Cahiers de la Fonderie. Revue d'histoire sociale et industrielle de la région de Bruxelles*. Brussel, 1986- (www.lafonderie.be).
- Les Cahiers de l'urbanisme. Revue de l'administration wallonne de l'aménagement du territoire*. Luik, 1987- (<http://mrw.wallonie.be/dgatlp/dgatlp/Pages/DGATLP/PagesDG/CahUrb.asp>).
- Echos du patrimoine*. Namen, 1994-2006, integraal te raadplegen via www.skene.be/RW/RWARCHIVES/RWARCHIVES.html#ECHOS; opgevolgd door *Lettre du patrimoine*, Namen, 2006- (www.institutdupatrimoine.be/code/fr/lett.asp), beide uitgegeven door de *Direction générale de l'aménagement, du territoire, du logement et du patrimoine*.
- Erfwoord. Ledenblad Erfgoed Vlaanderen*. Antwerpen, 2006- (www.erfgoed-vlaanderen.be/nl/index.cgi?s_id=314).

- Industrieel Erfgoed in Vlaanderen*. Gent, 1983-1999, opgevolgd door *Erfgoed van industrie en techniek, Vlaams-Nederlands tijdschrift*. Delft-Kortrijk, 2000-.
- Monumenten & Landschappen*. Brussel, 1982- (<http://paola.erfgoed.net/aml/nl>).
- Mores. Tijdschrift voor volkscultuur in Vlaanderen*. Brussel, 2000-2007, opgevolgd door:
- Faro. Tijdschrift over cultureel erfgoed*. Brussel, 2008- (resp. www.faronet.be/documenten/mores-archief en www.faronet.be/tijdschrift).
- Museumpeil. Vakblad voor museummedewerkers in Vlaanderen en Nederland*. Amsterdam, 1994-2004; Amsterdam-Brussel, 2004-.
- Ons Heem. Driemaandelijks heemkundig tijdschrift voor Vlaanderen*. Eksel, 1946-.
- Oostvlaamse Zanten. Tijdschrift voor volkskunde en volkscultuur*. Gent, 1925-2003, opgevolgd door:
- Van mensen en dingen. Tijdschrift voor volkscultuur in Vlaanderen*. Gent, 2003- (www.kbov.be/modules/edito/content.php?id=36).
- Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*. Gent, 1983-1990, en de opvolger *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*. Gent, 1991- (www.miat.gent.be/tic/index.html).
- Patrimoine industriel. Bulletin trimestriel*. Luik, 1987- 2007, opgevolgd door *Newsletter*, 2008- (resp. www.patrimoineindustriel.be/fr/publications/ en www.patrimoineindustriel.be/fr/newsletter).
- SIWE-magazine* en *SIWE-Nieuwsbrief*. Leuven, 1997- (www.siwe.be/publicaties.htm).
- Volkskunde. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van het volksleven*. Antwerpen, 1899- (www.volkskunde.be).

2. De bronnen en hun betekenis voor het onderzoek

Geschiedschrijving over de hedendaagse periode besteedt sinds een kwart eeuw aandacht aan gebouwen, tuigen en voorwerpen. Deze belangstelling komt uit drie hoeken: de etnologie, de archeologie en het erfgoed(beheer). Op haar beurt beïnvloedt de geschiedschrijving deze disciplines, wat niet betekent dat hun relatie probleemloos is. Historici verwachten dat gebouwen, tuigen en voorwerpen een ruimtelijke en tastbare dimensie geven aan de kennis van het verleden, wat zou toelaten het verleden vollediger en grondiger te bestuderen. Relicten worden bijgevolg niet onderzocht voor hun intrinsieke aard, wat de taak is van specialisten uit de kunst-, architectuur- of techniekgeschiedenis, maar gebouwen en voorwerpen worden bestudeerd in hun maatschappelijke context en in verhouding tot mensen. In dat verband wordt soms gesproken over het “sociale leven van dingen”. Voor sommigen worden relictten de evenknie van de tekst en de afbeelding als informatiebron, voor enkelen nemen zij zelfs de eerste plaats in, maar voor de meeste geïnteresseerden in het verleden vormen materiële overblijfselen een zeer geschikte aanvulling op andere bronnen. Echter, nu en dan dragen gebouwen, tuigen en voorwerpen informatie bij die op geen enkele andere manier kan worden verkregen, en daarin ligt de grote meerwaarde van hun studie voor de geschiedschrijving.

Aandacht voor gebouwen, tuigen en voorwerpen kwam het historisch *métier* binnen via de industriële archeologie rond 1970 (de academische wereld zag *folklore* en haar interesse voor kookpot, gereedschap of speelgoed als anekdotisch en niet ernstig). Aanvankelijk werd vooral aandacht besteed aan spectaculaire getuigen uit de tijd van de industriële revolutie (zoals stoommachines, *mule jennies* of locomotieven). Dat komt omdat deze interesse zich het eerst ontwikkelde in Groot-Brittannië dat zijn pioniersrol in de textiel-, ijzer- en mijnnijverheid in de verf zette. Vele andere landen namen de Britse invalshoek over. Onder invloed van landen met een andere economische ontwikkeling dan de Britse en onder invloed van maatschappelijke en wetenschappelijke ontwikkelingen – zoals de geschiedenis “van onderaf”, het feminisme of de culturele draai in de techniekgeschiedenis – kregen ook materiële getuigen uit andere sferen en tijden aandacht. De etnologie gaf een andere, vernieuwende duw. Zij bestudeerde sinds lang gebruiksvoorwerpen, maar kwam rond 1990 in de ban van postmoderne ideeën over betekenisgeving, representatie en identiteit, waardoor de geschiedenis van het dagelijks leven (werken, wonen, eten, poetsen, zich vermaken, winkelen...) in een stroomversnelling kwam. De *Alltagsgeschichte*, *material culture*, *Industriekultur* en *vie matérielle* plaatsen objecten centraal in hun studie. Dat laatste doen ook de erfgoedzorgers in hun belangstelling voor roerende en onroerende relictten, waarmee ze respectievelijk doelen op verplaatsbare (meubels, schilderijen, werktuigen, ...) en onverplaatsbare (monumenten, landschappen, gebouwen, ...) getuigen van het verleden. Zij kijken ook naar het immateriële erfgoed (verhalen, gebruiken, talen, liederen, spelen, ...). Velen uit de erfgoedsector benadrukken de relatie tussen mensen en dingen, een visie die in de jaren 1990 traag doorbrak in universiteiten, musea en beleidskringen. De inzet van UNESCO (www.unesco.org), met grote aandacht voor het werelderfgoed en wereldgeheugen (“Memory of the World”) en van het *World Heritage Centre* (<http://whc.unesco.org>), met als meest zichtbare activiteit het opstellen van de lijst van werelderfgoed (<http://whc.unesco.org/en/list>), heeft wereldwijd de belangstelling voor materieel en immaterieel erfgoed doen toenemen. Internationale instellingen zoals het *International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property* (ICCROM, www.iccrom.org/index.shtml) en de *International Council of Monuments and Sites* (ICOMOS, www.international.icomos.org/home.htm), en verenigingen zoals *The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage* (TICCIH, www.mnactec.cat/ticcih), hebben deze interesse mee gekneed. Niet alleen de beoefenaars van de industriële geschiedenis zien thans het grote nut van relictten, maar ook de geïnteresseerden in sociale, culturele, medische, politieke, demografische en economische geschiedenis begrijpen volkomen het grote belang van de studie van gebouwen, tuigen en voorwerpen.

Vandaag worden relictten bestudeerd als dragers van historische informatie, als zelfstandige onderzoeksobjecten en als maatschappelijke zingevers. De studie van relictten uit de hedendaagse periode vormt een bijzonder ruim en heterogeen terrein waarbinnen archeologen, historici, sociale geografen, kunsthistorici, etnologen, (cultuur)sociologen, architecten en erfgoedzorgers eigen methoden, vraagstellingen en interpretaties hebben ontwikkeld. Er bestaat een wereld van verschil tussen de studie van een *mule jenny* uit 1812, een carnavalmasker uit 1870, het

interieur van de woning van een minister omstreeks 1900 of een *juke-box* uit 1957, maar in de vier gevallen gaat het om onderzoek naar materiële bronnen die getuigen over het verleden én hun gebruikers. Deze diverse invalshoeken hebben hier hun plaats, maar het spreekt vanzelf dat dit overzicht, wegens de grote verscheidenheid, geen aanspraak op volledigheid kan maken. Een algemene inleiding op het gebruik van niet-geschreven bronnen (niet alleen relicten, maar ook iconografie en orale bronnen) is te vinden bij:

BARBER (S.), PENISTON-BIRD (C.). *History Beyond the Text: a Student's Guide to Approaching Alternative Sources*. New York, 2008.

Het gebruik van voorwerpen voor het historisch onderzoek is niet zonder risico. Het grootste gevaar schuilt in het feit dat de collectie materieel erfgoed waar we thans over beschikken onvolledig is: niet alles wat ooit is gemaakt, blijft bestaan of laat sporen na. Bovendien is deze collectie het resultaat van toeval en niet van een doordachte, systematische bewaring. Er bestaat een “aandachtscon-junctuur” voor gebouwen en objecten, die nu eens plaats en geld voorziet voor stoomtreinen en bepaalde architecten, dan weer voor straatmeubilair of radio-toestellen. Soms negeert zij de relicten zelfs helemaal. In de meeste landen biedt de wetgeving betreffende behoud, bescherming en hergebruik van waardevol geachte gebouwen of voorwerpen geen garantie voor een verantwoorde selectie, noch voor blijvende bewaring. Een tweede gevaar bestaat er in dat de gebouwen en voorwerpen, meer dan andere types van bronnen, aan veranderingen onderhevig zijn. Een fabrieksruimte die wordt verbouwd, eventueel gerenoveerd en “gerestaureerd” met het oog op een nieuwe functie, verandert radicaal van karakter. Dit bemoeilijkt de historische lezing van dit gebouw. Onderzoek dat enkel gebruik maakt van voorwerpen, loopt het gevaar een eenzijdig beeld van het verleden te geven.

3. Onroerend erfgoed: inventarissen en routes van gebouwen en landschappen

3.1. Ontsluiting via het internet

Tot voor kort werd het onroerend erfgoed enkel ontsloten via boeken en tijdschriften (zie verder), maar nu beschikt de onderzoeker over uitstekende websites waar gebouwen, monumenten en landschappen worden voorgesteld. Voor Vlaanderen worden gebouwen beschreven in de *Inventaris van het bouwkundig erfgoed* die kan worden geraadpleegd dank zij het *Vlaams Instituut voor Onroerend erfgoed* via <http://paola.erfgoed.net/sdx/inventaris>. Sinds 2000 bestaan in Vlaanderen de Erfgoedcellen (www.erfgoedcellen.be), of coördinatie-centra voor het in kaart brengen van het regionaal materieel erfgoed (gebouwen, landschappen, voorwerpen, musea), het bevorderen van samenwerking en het toegankelijk maken van erfgoed, wat vooral gebeurt door het publiceren van brochures en inrichten van tentoonstellingen. In 2009 zijn 16 Erfgoedcellen actief, die vooraansnog niet zorgen voor systematische ontsluiting. Voor Brussel zal de *Inventaris van het bouwkundig erfgoed Brussels Hoofdstedelijk Gewest – Inventaire du patrimoine architectural Région de Bruxelles-capitale* (www.irismonument.be/index_lg.php), binnenkort het bouwkundig erfgoed presenteren (in 2009 zijn de

gebouwen van slechts drie van de 19 gemeenten online ontsloten). Voor Wallonië gebeurt de voorstelling van delen van het onroerend erfgoed via de *Direction du Patrimoine* (<http://.mrw.wallonie.be/DGATLP/DGATLP/Pages/Patrimoine/Pages/Accueil/default.asp>).

Gebouwen en landschappen worden eveneens ontsloten via georganiseerde wandelingen, hoewel het niet gaat om systematische presentatie van erfgoed maar veelal om initiatieven van toeristische diensten. Allerlei wandelingen staan vermeld in *Wandelen in België* (www.wandelzoekpagina.be), met zoekmachines op thema (“stad”, “architectuur”) en regio, waar het accent ligt op Vlaanderen en Brussel. Enkele voorbeelden: *Architectuurwandelingen door Mechelen*, *Stads-wandeling Oostende*, of *De lokroep van het kanaal* (Brussel). Voor Wallonië en Brussel biedt het *Office de Promotion du Tourisme* een lijst aan van honderden wandelingen, gerangschikt per gemeente (www.opt.be/listes/promenades/fr/AP/liste.html), met bijvoorbeeld *Randonnée pédestre. Sur les traces des tailleurs de pierre* (Maffle), *Le chemin des ascenseurs* (La Louvière) of *Art Nouveau sur deux roues* (Brussel).

Elke gemeente in België heeft thans een website met informatie over haar patrimonium, musea, landschap en allerhande bezienswaardigheden. De collectie gemeentelijke en stedelijke websites zijn te vinden bij de *Union des Villes et Communes de Wallonie* (www.uvcw.be/communes), de *Vereniging van de Stad en de Gemeenten van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest – Association de la Ville et des Communes de la Région de Bruxelles-Capitale* (www.avcb-vsgeb.be/nl/gemeenten/) en de *Vereniging van Vlaamse Steden en Gemeenten*, (www2.vlaanderen.be/gemeenten/nasa/cs/ContentServer/index_0.html). Geslaagde voorbeelden van gemeentelijke websites met informatie over het onroerend erfgoed:

Aalst, *Monumenten en Gebouwen* (www.aalst.be/?siteid=1&rubriekid=639);

La Louvière, *Patrimoine* (www.lalouviere.be/Decouvrir/Patrimoine.htm);

Temse, *Gebouwen en bezienswaardigheden* (www.temse.be/toerisme_kunsthistorie.html);

Verviers, *Patrimoine* (www.verviers.be/tourisme/Chap_01_In.htm).

Sommige provincies bieden eveneens informatie over hun collectie onroerend erfgoed, zoals:

Oost-Vlaanderen, *Erfgoed en cultuur: monumenten* (www.tov.be/monument.aspx), waar meer dan 230 gebouwen worden voorgesteld.

Toenemende mogelijkheden bieden de geografische informatiesystemen (GIS), waar geleidelijk meer gegevens zijn te vinden over infrastructuur (wegen, leidingen), gebouwen (monumenten) en grondgebruik (kadaster). Zie *Agentschap voor Geografische Informatie Vlaanderen* (www.agiv.be/gis) en *Portail cartographique de la Région wallonne* (<http://cartographie.wallonie.be/NewPortailCarto/index.jsp>). Ook de provincies bieden kaarten over grondgebruik, kadaster en luchtfoto's, bijvoorbeeld Luik (www.prov-liege.be/stp/carto.html) en Antwerpen (www.provant.be/bestuur/grondgebied/gis).

Sinds decennia bestaat de mogelijkheid gebouwen en landschappen wettelijk te beschermen. Publicaties met betrekking tot bescherming staan hoger vermeld

(zie 2.2.4). De beschermde monumenten en landschappen zijn te vinden op de websites van de betrokken openbare diensten:

Brussels Hoofdstedelijk Gewest: de beschermde monumenten en landschappen (www.monument.irisnet.be/nl/patrimoine/intro.htm).

Wallonie: la liste de sauvegarde et le classement

(<http://mrw.wallonie.be/dgatlp/dgatlp/Pages/Patrimoine/Pages/Directions/ProtectionPresentation.asp>).

Vlaanderen, Onroerend erfgoed (<http://paola.erfgoed.net/engine/bzoek.php>).

Erfgoed in Vlaanderen (www.erf-goed.be) verzamelt foto's van beschermde monumenten, landschappen en dorpsgezichten. Deze websites bieden tevens praktische informatie ("Hoe beschermt men?", "Restauratie") en alle wetgeving.

Recent kreeg ook het zogenaamde straatmeubilair aandacht. In Wallonië gaat het om het *Petit patrimoine populaire wallon* (www.pppw.be), van de *Direction générale de l'Aménagement du Territoire, du Logement et du Patrimoine*, met informatie over subsidieaanvraag en een lijst van resultaten (die zeer beknopt worden voorgesteld). Langs Vlaamse kant is straatmeubilair integraal opgenomen in de zorg om het onroerend erfgoed.

3.2. Ontsluiting via boeken en tijdschriften

Naast de informatie op het internet bestaat de meer klassieke ontsluiting in papieren vorm. Toeristische diensten, heemkundige kringen, musea, uitgeverijen, provincies, ministeries en culturele diensten publiceren regionale en lokale gidsen en inventarissen van routes en gebouwen, vaak met handige kaarten, bibliografie en overvloedige illustraties. Zulke gidsen beperken zich doorgaans niet tot het 19^e en 20^e-eeuwse patrimonium. Voor een eerste kennismaking met onroerend erfgoed volstaan algemene boeken en brochures waarin het erfgoed per gemeente staat opgesomd, zoals:

VANDEPUTTE (O.). *Gids voor Vlaanderen. Toeristische en culturele gids voor alle steden en dorpen in Vlaanderen*. Tielt, 2007.

Guide officiel des plus beaux villages de Wallonie. Brussel, 2008.

Brussels. Le guide culturel / De culturele gids. Brussel, 2008.

De toeristische diensten van Wallonië, Brussel en Vlaanderen publiceren eveneens relevante gidsen, te vinden via www.opt.be/contenus/tourisme/fr/801.html en www.vlaanderen-vakantieland.be/default.aspx?PageID=123&Culture=nl.

In het eerste geval kunnen gidsen van het net worden gehaald, in het tweede geval kunnen zij online worden besteld.

Wat gebouwen en landschappen betreft, moeten in de eerste plaats de gidsen per arrondissement worden vermeld:

Patrimoine monumental de la Belgique. Luik-Namen, 1971-2007, 37 dln. en de gedetailleerde lijst, te vinden op:

<http://mrw.wallonie.be/dgatlp/dgatlp/Pages/DGATLP/PagesDG/DescrPublications/PatMonumental.htm>.

Deze reeks is thans volledig; aanvullingen verschijnen in een nieuwe reeks:

Patrimoine architectural et Territoires de Wallonie. Namen, 2007-.

Langs Vlaamse kant heet deze collectie:

Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Gent-Turnhout, 1971-2002, 53 dln.

De hele reeks wordt voorgesteld via: www.onroerenderfgoed.be/index.cgi?id=1057&nav=true. Ze werd in 2003 verder gezet onder de vorm van pdf-publicaties die worden voorgesteld via www.onroerenderfgoed.be/nl/index.cgi?id=1058&nav=true.

De Brusselse agglomeratie werd opgenomen in de Franstalige en Nederlandstalige reeksen. Een nog steeds interessant maar verouderd werk:

CULOT (M.) e.a. *Inventaire visuel de l'archéologie industrielle de l'agglomération de Bruxelles*. Brussel, 1969-1971, 9 dln.

Gespecialiseerde boeken over het Waalse patrimonium kunnen worden opgespoord via de lijst van publicaties van het *Institut du Patrimoine Wallon* (www.institutdupatrimoine.be/code/fr/publ.asp en meer bepaald <http://194.88.102.133/publications.html>), waar onder meer volgende werken staan vermeld:

DUCHESNE (J.P.), HENRION (P.). *Patrimoine et réaffectation en Wallonie*. Namen, 2005.

La route du patrimoine industriel: carte routière et touristique. Namen, 2007.

WARZÉE (G.). *Le patrimoine moderne et contemporain de Wallonie de 1792 à 1958*. Namen, 1999.

Dit *Institut* verzorgt tevens de publicatie van de collectie *Itinéraires du patrimoine wallon*, (<http://194.88.102.133/publications.html>), en de reeks *Carnets du patrimoine*, of brochures omtrent een bepaalde streek, zoals HEUSCHEN (I.). *Le patrimoine de Malmédy*. Namen, 2008.

Langs Vlaamse kant is volgende publicatie het vermelden waard:

Monumentengids Vlaanderen. Brussel, 2007 (een uitgave van Erfgoed Vlaanderen, www.erfgoed-vlaanderen.be), met een bespreking van 355 beschermd monumenten in Vlaanderen, per gemeente gerangschikt.

Het *Vlaams Instituut voor Onroerend Erfgoed* heeft eigen publicaties (www.vioe.be/nl/publicaties), waaronder het tijdschrift *Relicta. Archeologie, Monumenten- en Landschapsonderzoek in Vlaanderen*, 2007-, een wetenschappelijk tijdschrift over erfgoed.

Voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest biedt de *Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed*, naast de online inventaris van enkele gemeenten (www.irismonument.be), ook pdf-publicaties aan, bijvoorbeeld:

Bibliographie de l'inventaire de Saint-Gilles. Brussel, z.j.

De jaarlijkse *Openmonumentendagen – Les journées du patrimoine* in Brussel, Vlaanderen en Wallonië (sinds 1988) geven ook aanleiding tot (beknopte en efficiënte) gidsen per regio (geïllustreerd, met vermelding van adres; vaak met kaarten). Elk jaar wordt een ander thema belicht (transport, kleur, arbeid,

feesten, tuinen, ...). De lijst van de voorbije monumentendagen is te vinden op de websites van de betrokken erfgoeddiensten (Brussel: www.monument.irisnet.be/nl/sensibi/omd.htm, Vlaanderen: <http://openmonumenten.zita.be>). Een selectie van relevante sites en gebouwen is te vinden in *20 jaar Open Monumentendag. 20 markante monumenten van de 20e eeuw*. Leuven, 2008. Voor Wallonië (www.journeesdupatrimoine.be) is er een synthese van 20 jaar Openmonumentendagen in Wallonië:

PLUMIER (N.), ed. *Génération patrimoine. Vingt ans de Journée du Patrimoine en Wallonie*. Namen, 2008.

Ook dienen publicaties vermeld die het beschermd onroerend erfgoed compileren. Voor Brussel:

Brussel, beschermde monumenten en landschappen. Brussel, 1994 (2005²).

Région de Bruxelles-Capitale: monuments et sites protégés. Sprimont, 1999.

Brussels Hoofdstedelijk Gewest: beschermde monumenten en landschappen, 1998-2003 – Région de Bruxelles-Capitale: monuments et sites protégés 1998-2003. Brussel, 2003.

CELIS (M.), ed. *Beschermd Brussel. De wettelijk beschermde monumenten en landschappen tot en met 1 januari 1988*. Brussel, 1988.

Voor Vlaanderen:

Beschermd cultureel patrimonium van de Vlaamse gemeenschap. Stand op 31 december 1990. Brussel, 1991.

BOMBAY (J.). *Drongen: beschermde monumenten*. Drongen, 2006.

CORNILLY (J.). *Monumentaal West-Vlaanderen: beschermde monumenten en landschappen*. Brugge, 2001-2003, 3 dln.

MICHIELS (M.). *Beschermingen 2005. Monumenten, stads- en dorpsgezichten, landschappen*. Brussel, 2007.

VAN LINDT (P.) e.a. *Beschermd Vlaanderen*. Brussel, 1990.

In het bijzonder voor de provincie Oost-Vlaanderen zijn er volgende publicaties:

De lijst van de in 1995 beschermde monumenten, stads- en dorpsgezichten in de provincie Oost-Vlaanderen, in *Monumenten en Landschappen*, 1996, nr. 3, p. 2-17.

Monumentenzorg en cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen. Gent, 1995-2005.

In deze jaarlijkse publicatie is niet alleen de lijst van beschermde monumenten, stads- en dorpsgezichten terug te vinden, maar ook de lijst van ontwerpen van voor bescherming vatbare monumenten.

Voor Wallonië:

BARLET (J.). *La protection du patrimoine industriel. Cadre légal et action des pouvoirs publics et des associations volontaires*. Z.p., z.j.

JORIS (F.) e.a. *Le patrimoine majeur de Wallonie. Liste du "patrimoine exceptionnel" arrêtée par le Gouvernement wallon le 8 juin 1993*. Luik, 1994.

La liste de monuments, ensembles architecturaux et sites classés en Région wallonne, arrêtée à la date du 31 décembre 1993. Jambes, 1994.

Wallonia Nostra. Association pour la sauvegarde du patrimoine (Aarlen, 1998-2005) en de opvolger *Wallonia Nova* (Jambes, 2006-) publiceren onregelmatig informatie over beschermde monumenten.

Er bestaat intussen voor vrijwel elke streek en stad een gids met routebeschrijvingen, voorstelling van gebouwen en landschappen. Hier volgt een selectie van gespecialiseerde lokale werken en gidsen, per regio gerangschikt.

Voor Vlaanderen:

BILTEREYST (D.) e.a. Bioscopen, moderniteit en filmbeleving. Op zoek naar het erfgoed van bioscopen in landelijk en minder verstedelijkte gebieden in Vlaanderen, in *Volkskunde*, 2007, nr. 2, p. 105-124 en nr. 3, p. 193-213.

NAUDTS (K.). *Steengoed. 40 verrassende erfgoedwandelingen door Vlaanderen.* Leuven, 2008.

VAN ROYEN (H.), VANDEGOOR (G.). *Bruggen. Patrimonium over Vlaamse waterwegen.* Leerbeek, 1994.

VAN CLEMEN (S.). *Reisgids naar de Eerste Wereldoorlog. Musea, forten, kaarten, historie, slagvelden, wandelroutes, oorlogskerkhoven.* Antwerpen, 2005.

VAN ZANTEN (M.). *Religieus erfgoed uit kerken en kloosters in de Lage Landen.* Zutphen, 2008.

VERBRAKEN (P.). Standbeelden in Vlaanderen, in VAN LENNEP (J.), ed. *De 19^e eeuwse Belgische beeldhouwkunst.* Brussel, 1990, p. 169-182.

Per regio:

DE MEYER (R.) e.a. *Omtrent het Antwerpse Zuid.* Brussel, 1993.

VAN DEN BERGE (H.), ed. *Wandelboekje. In en om het schipperskwartier.* Antwerpen, 2005.

De reeks *Erfgoedgids* van de provincie Antwerpen, in samenwerking met *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, bevat intussen onder meer:

LAUREYS (D.), MIGOM (S.). *Van sprookjestuin tot modelstad. Antwerpen 1930 en de tentoonstellingswijk.* Antwerpen, 2005.

DE NEEF (R.) e.a. *Historische tuinen en parken van Vlaanderen. Inventaris Vlaams-Brabant.* Brussel, 2007.

CAEYERS (J.). *Industriële monumentenroute Genk.* Genk, z.j.

HEMELAERTS (J.), PUT (S.). *Beringen. Cité-route.* Beringen, 1992.

BAILLIEUL (B.). *Wandelen in de wijk ... Muide-Meulestede.* Gent, 2002.

DESEYN (G.). *Gids voor Oud Gent.* Antwerpen, 2008.

Monumentenzorg en cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen, 1993-1994. Gent, 1995 (met jaarlijkse vervolgen).

VANSCHOENBEEK (G.). *Onroerend rood. Het Gentse oeuvre au rouge. Wandeling langsheen de bouwkundige geschiedenis van het socialistisch Gent.* Gent, 1991.

SNAUWAERT (L.). *Gids voor architectuur in Brugge.* Tielt, 2002.

De vlasvallei. Industrieel erfgoed in de Leievallei in West-Vlaanderen en het Département Nord-Pas de Calais. Kortrijk, 1994.

Voor Brussel:

Architecturale gehelen in het Brusselse gewest. Tielt, 1997.

DE ROOSE (F.). *Les fontaines de Bruxelles*. Brussel, 1999.

PUTTEMANS (P.), PURNIAT (P.), VANDENBREEDEN (J.). *Guide d'architecture moderne à Bruxelles*. Louvain-la-Neuve, 2000.

Een vermelding verdient *Brussel, stad van kunst en geschiedenis – Bruxelles, ville d'art et d'histoire*, de meertalige reeks die wordt gepubliceerd door het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Directie Monumenten en Landschappen, met intussen meer dan 40 delen, (www.monument.irisnet.be/nl/sensibi/pubbskg.htm), en bijvoorbeeld:

COOMANS (T.). *De Heizel en de wereldtentoonstellingen van 1935 en 1958*. Brussel, 1994.

GENON (M.-H.). *De Marollen*. Brussel, 2007.

VAN WIJNENDAELE (J.), DE SAN (A.). *De Wolstraat en haar historische gebouwen*. Brussel, 2004.

De publicaties van de directie voor monumenten en landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest zijn te vinden via www.monument.irisnet.be/nl/sensibi/publication.htm, met onder andere de pdf-versie van de *Catalogus van de publicaties 2008*. Brussel, 2008.

Voor Wallonië:

BOUCON (J.). *La route du Fer. France-Belgique-Luxembourg*. Longwy, 2001.

BRICTEUX (P.) e.a. *Sites et bâtiments industriels anciens en Wallonie*. Namen, 1995.

DEJARDIN (V.). *La route du patrimoine industriel*. Namen, 2007.

GENICOT (L.-F.). *Architecture rurale de Wallonie*. Luik, 1990.

Le patrimoine rural de Wallonie. La maison paysane. Brussel-Namen, 1996, 2 dln.

PAQUET (P.) e.a., eds. *Le patrimoine industriel de Wallonie*. Luik, 1994.

Per regio:

De Namur à Liège. Itinéraire industriel, in *Le Guetteur Wallon*, 1995, nr. 4, themanummer.

A la découverte du patrimoine industriel, du monde ouvrier et patronal hutois du XIXe siècle. Hoei, z.j.

DELPLANCQ (T.), RICAÏLE (N.). *Promenades louviéroises. 1. Patrimoine architectural 1850-1950. 2. Itinéraire au fil des idées. 3. Châteaux et demeures privées*. La Louvière, 1999-2003.

GAILLEZ (J.-P.). *Les ascenseurs à bateaux du canal du Centre. Itinéraire de découverte*. Namen, 1994.

Naast de combinatie van geografisch-thematische gidsen, bestaan enkele thematische gidsen die heel België ontsluiten. Een selectie:

BRAECK (M.), VERBRUGGE (B.). Inventaris van tegelfabrikanten, in *De Belgische Art Deco wandtegels, 1880-1940*. Brussel, 1996, p. 177-210.

- DE BEULE (R.). *Ontdek ons industrieel erfgoed*. Aartselaar, 2001.
- DE HARLEZ DE DEULIN (N.) e.a. *Les ouvrages hydrauliques*. Luik, 1997.
- DEMEESTER (J.). *Wandelen door het verleden van België*. Tielt, 2007.
- HEIRMAN (M.), VAN SANTVOORT (L.). *Gids voor architectuur in België*. Tielt, 2000.
- HENNAUT (E.), LIESENS (L.), eds. *Cités-jardins 1920-1940 en Belgique*. Brussel, 1994.
- HOLEMANS (H.). *Belgisch molenbestand 1994*. Wilrijk, 1995.
- SPARMONT (J.-L.). *Les routes de la bière. Brasseries et circuits en Wallonie et à Bruxelles*. Brussel, 1996.
- VAN RENSBERGHEN (H.). Abandoned places. Urban exploration. In *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 2007, p. 2-31.
- VAN HUMBEEK (F.). *Gids voor het Belgisch Luchtvaartpatrimonium*. Erembodegem, 2007.
- VIAENE (P.), met medewerking van DE HERDT (R.). *Industriële archeologie in België*. Gent, 1986, 1990², 2 dln., waar ongeveer 2500 “items” (gebouwen, sites, machines en landschappen) kort worden besproken (vaak met foto). Geografisch ingedeeld; volgnummers verwijzen naar 15 gedetailleerde kaarten.

4. Roerend erfgoed: musea en andere bewaarplaatsen van voorwerpen en machines

Het lijkt vanzelfsprekend dat vondsten van archeologische opgravingen en ambachtelijke voorwerpen uit meer recente tijden in een museum worden ondergebracht, bewaard, bestudeerd en getoond in permanente of tijdelijke tentoonstellingen. Voor plethamers en drijfstukken of banale voorwerpen zoals koffiemolens en transistorradio's is dit niet evident. Nergens ter wereld is er een plek waar *alle* voorwerpen worden bijgehouden: dat is onmogelijk en specialisatie dringt zich op. Er bestaat geen wetgeving die producenten, invoerders of verdelers verplicht een staal bij te houden van hun producten, noch bestaat de verplichting objecten aan één of ander museum in bewaring te geven. Bewaring hangt dus af van bereidwilligheid, vrijwillige inzet en de interesses van het ogenblik.

Sinds enkele jaren is een grondige mentaliteitswijziging opgetreden bij politici, verantwoordelijken van musea, wetenschappers en het grote publiek, waardoor de aandacht voor tuigen en spullen fiks is toegenomen. Enkele markante voorbeelden van deze nieuwe interesse. Wallonië beschikt over *Accès informatisé aux collections des institutions muséales* (AICIM), waar meer dan 70 Waalse en Brusselse musea stukken uit de collecties voorstellen (www.aicim.be/main/fr/collections.php). *Digitale inventarisatie cultureel erfgoed* (DICE, www.erfgoedcel-antwerpen.be/dice), levert software die thans door circa 250 instellingen wordt gebruikt om erfgoed te inventariseren (wat echter niet betekent dat deze instellingen effectief een inventaris ter beschikking stellen). *Musea Oost-Vlaanderen in evolutie* (MovE, www.museuminzicht.be) verzorgt de digitale collectieregistratie van Oost-vlaamse musea (zie ook verder), terwijl *Erfgoed Limburg* (http://cms.limburg.be/provincie_limburg.htm?id=4640&ch=int) bestaande digitale gegevensbanken wil koppelen (momenteel kerkfabrieken en heemkundige kringen) en *Wetenschappelijk onderzoek deelcollecties erfgoed in het Land van Waas* (WODE,

www.erfgoedcelwaasland.be) een inventaris ter beschikking stelt van het roerend erfgoed. Zie ook:

STEEN (I.), VAN DEN NIEUWENHOF (P.). *Wetenschappelijk onderzoek deelcollecties erfgoed in het Land van Waas. Eindrapport*. Sint-Niklaas, 2008.

Nog een voorbeeld van de nieuwe interesse betreft het feit dat binnen het Topstukkendecreet van de Vlaamse overheid (24 januari 2003) er geld is voorzien voor objecten met industrieelarcheologische waarde (www.kunstenerfgoed.be/ake/view/nl/433064-Topstukken.html). *Kleio. Erfgoedconsulenten* (A. Linters) werkt aan het opstellen van de proeflijst industrieel en technisch erfgoed in het kader van dit decreet, (www.heritageconsultants.be). Over het topstukkendecreet in het algemeen (in Vlaanderen, Wallonië en het buitenland) zie:

SMETS (L.). Topstukken en sleutelwerken, in *Faro. Tijdschrift voor Cultureel Erfgoed*, september 2008, p. 6-14.

4.1. *Collecties ter plekke en in archieven, verenigingen en documentatiecentra*

Eerst moet worden gewezen op voorwerpen die al dan niet met zorg worden bewaard in al dan niet actieve instellingen (bedrijven, scholen, kerken, ...). Een voorbeeld: de *Academie voor beeldende kunsten* (RhoK) is ondergebracht in de voormalige drukkerij *Phobel* (Etterbeek), opgericht in 1910; niet alleen werd bij de sluiting van het bedrijf in 1970 een collectie machines achtergelaten (waarvan er zijn verhuisd naar het *Museum van de boekdrukkunst*), maar ook kleinere werktuigen, meubilair (de “letterkasten”), tientallen kalkstenen met tekeningen (gebruikt voor lithografie), glasplaten voor foto’s, kaarten, plans en boeken, alles nog steeds bewaard in het RHoK. Een ander voorbeeld: de firma *De Beukelaer* produceert sterke drank met traditionele technieken en installaties. Naast de machines bewaart de firma een collectie eretekens, affiches, glazen en flessen. Ook op andere locaties zijn objecten aanwezig, die enkel gekend zijn door een kleine kring. Informeren is de boodschap, terwijl veel geluk nodig is bij het vinden. De *Open-bedrijvendagen – Journée découverte entreprises* in Brussel, Wallonië en Vlaanderen kunnen leiden tot mooie vondsten (www.jdebruxelles.be, www.jde.be/004/fr/visitors/default.asp en <http://openbedrijvendag.zita.be/Default.aspx>).

Kerken bezitten een grote rijkdom aan kunst- en andere voorwerpen. De collectie, bewaard in kerkelijke instellingen, wordt online ontsloten via:

Centrum voor religieuze kunst en cultuur (www.crkc.be/site/001.html), met de databank *Religieus erfgoed Vlaanderen* (www.religieuserfgoed.be), die twee functies heeft (direct zoeken op objecten; zoeken via gecombineerde zoekfuncties) (www.crkc-databank.religieuserfgoed.be/current).

Eglises ouvertes – Open kerken (www.eglisesouvertes.be), met een zoekfunctie per provincie en per gemeente.

Het *Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium* (www.kikirpa.be), heeft de opdracht een inventaris op te stellen van “het patrimonium”. In 1967 werd gestart met de inventaris van het meubilair van bedelhuizen. Naderhand heeft deze instelling ook de bezittingen van de Openbare Centra voor Maatschappe-

lijk Welzijn en enkele abdijen geïnteriseerd. De bibliotheek van het KIK-IRPA wordt ontsloten via de Gemeenschappelijke catalogus van de federale bibliotheken (www.bib.belgium.be).

Er moet worden geattendeerd op de aanwezigheid van voorwerpen in archiefdepots waar hoofdzakelijk papieren documenten worden bewaard. Volgende gids ontsluit bedrijfsarchief dat materiële relicten bevat (staalboeken, glas, drukplaten, publiciteitspanelen, enz.):

COPPEJANS-DESMEDT (H.) e.a. *Gids van de bedrijfsarchieven toegankelijk voor het publiek in België*. Brussel, 1998, p. 393-451 (hoofdstuk Musea).

Het blijkt dat niet alleen rijks- en stadsarchieven maar vooral de privaatrechtelijke archieven en documentatiecentra voorwerpen in hun collecties bewaren. Voor Vlaanderen kunnen deze worden opgespoord via de zoekmachine van de *Archiefbank Vlaanderen* (de online databank van private archieven, www.archiefbank.be/42raadpleeg.html). Zie ook:

DHAENEN (L.), MICHELSEN (E.). *Archiefzorg en registratie in Archiefbank Vlaanderen*. Berchem, 2007.

Enkele voorbeelden uit de Archiefbank:

Koninklijke Vlaamse Schouwburg, 1877-2007 (AMVB), maquettes, borstbeelden, trofeeën;

Stedelijk onderwijs Gent, 1900-1985 (Historisch archief Departement onderwijs Gent), didactisch materiaal, speelgoed en schoolmeubilair;

Vlaamse Architectuurarchieven (Centrum Vlaamse architectuurarchieven, Antwerpen), vooral plannen, schetsen en foto's;

Archief Briek Schotte, 1914-2004 (Stadsarchief Waregem), trofeeën, medailles, foto's, fietskleding;

Koninklijke heemkundige kring Die Swane Heist-op-den-Berg, 14^e eeuw-2007 (Gemeentearchief Heist-op-den-Berg), kleding, huisraad, werktuigen, radio's.

Het centraal register van het Designarchief Vlaanderen (www.designarchief.be) beoogt documenten, archieven en voorwerpen, bewaard door bedrijven, ontwerpers, verzamelaars en musea te ontsluiten (huisraad, elektrische apparaten, bestek, behang, kantoorgerei, brillen, verpakkingen, ...).

Een online ontsluiting van alle erfgoedbewaarders in de provincie Antwerpen getuigt van de (vooral papieren) rijkdom in kelders en op zolders van heemkundige kringen en lokale verenigingen:

Verborgene schatten. Repertorium van lokale erfgoedhouders in de provincie Antwerpen (www.lokaalerfgoed.be/index.htm), met per heemkundige kring, documentatiedienst of vereniging zeer uitgebreide informatie over de collectie, bibliotheek, inventaris. Zie ook:

GUEUNS (K.), VANHOUTTE (P.), VAN NIJVERSEEL (D.). *Bewaren wat anders verdwijnt. Erfgoedhouders in de provincie Antwerpen*. Antwerpen, 2006.

GUEUNS (K.), VANHOUTTE (P.), VAN NIJVERSEEL (D.). *Verborgene schatten. Registratie van het documentaire erfgoed bij lokale erfgoedhouders in de provincie Antwerpen*, in *Bibliotheek- en Archiefgids*, 2006, nr. 4, p. 29-33.

Voor Wallonië bestaat voorsnog geen algemene zoekmachine of gids die de collecties van materieel erfgoed uit dit soort archieven toegankelijk maakt. Er wordt werk van gemaakt. Charleroi, bijvoorbeeld, kondigt een “inventaire exhaustif du patrimoine immobilier et mobilier” aan als “action prioritaire”.

De *Bronsfabriek – La Fonderie* (www.lafonderie.be) bezit vele objecten uit de 19^e en 20^e eeuw (machines, kachels, werktuigen, meubels, ...), naast een collectie industriële tekeningen, foto's, modellen, stempels, juwelen, verpakkingen en andere voorwerpen. Deze collectie ontstond ten gevolge van de wetgeving inzake gedeponeerde tekeningen en modellen die tot 1975 in de werkrechtshraden werden bewaard. De collectie van de Brusselse werkrechtshraad werd toevertrouwd aan La Fonderie. Hierover:

NANDRIN (J.-P.), DE SALLE (M.) e.a. *Wat een cachet! 100 jaar industriële tekeningen en modellen gedeponeerd te Brussel*. Brussel, 1989.

HOEBANX (M.). Gedeponeerde tekeningen en modellen te Brussel, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 1992, nr. 40, p. 13-17.

VIAENE (P.). Fabrieksmerken en gedeponeerde modellen, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 1992, nr. 40, p. 19-25.

4.2. *Musea*

Historische objecten worden in musea bewaard. Een kennismaking met musea in relatie tot het onderzoek van de nieuwste geschiedenis:

DAVID (J.). Geschiedenis van de technieken en museumbeleid, in *Oostvlaamse Zanten*, 2001, nr. 6, p. 182-187.

DE HERDT (R.). Musea en industriële archeologie: beleid en verzamelingen, in BAETENS (R.), ed. *Industriële archeologie in Vlaanderen. Theorie en praktijk*. Antwerpen, 1986, p. 69-92.

DE HERDT (R.). Verwervingen in industrieel-archeologische musea, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 1996, nr. 55, p. 30-36.

LEBOUTTE (R.). Archéologie industrielle et culture matérielle à travers les collections du Musée de fer et du charbon, in *Bulletin de la Société industrielle de Mulhouse*, 1996, nrs. 3-4, p. 95-101.

NAUWELAERTS (M.). *De toekomst van het verleden, reflecties over geschiedenis, stedelijkheid en musea*. Antwerpen, 1999.

TIELEMANS (E.). De museale relevantie van het dagelijks leven, in *Alledaagse Dingen*, 1998, nr. 1, p. 3-6.

Musea en hun collectie komt men op het spoor via gidsen in boekvorm en op het internet. Wat boeken betreft, hebben de nationale gidsen het helemaal moeten afleggen tegen de regionale.

Voor België:

MONNEAUX (B.). *Tous les musées de Belgique et du Grand-Duché de Luxembourg*. Brussel, 1989².

VAN REMOORTERE (J.). *Ippa's museumgids voor België – Le guide Ippa des musées en Belgique*. Tielt, 1994².

Geeft informatie over de collecties van bijna 700 Belgische musea.

Voor Vlaanderen en de Vlaamse provincies :

Bezoek de mooiste musea in Limburg. Hasselt, 1994.

DE RYNCK (P.). *De museumgids Vlaanderen en Brussel. Met alle erkende musea*. Antwerpen, 2005.

VERLINDEN (J.). *Museumgids van Oostende tot Maaseik*. Brussel, 1997⁷.

VERMEERSCH (V.). *De musea van Brugge*. Brussel, 1992.

Informatie over Vlaamse en Brusselse musea :

Museumleven. Jaarboek van de Vlaamse Museumvereniging, Brussel, 1974-1996 (uitgegeven door de *Vlaamse Museumvereniging*) (www.museumvereniging.be).

Voor Brussel en Brabant :

BODDAERT (A.) e.a. *Musées de Bruxelles - Musea van Brussel*. Doornik, 1998.

Guide des Musées Wallonie-Bruxelles, 2007-2008. Brussel, 2008.

MASUY (S.), ed. *Guides des musées à Bruxelles*. Brussel, 2003.

Musées en Brabant. Brussel, 1988.

Voor Wallonië en de Waalse provincies :

Guide des Musées Wallonie-Bruxelles, 2007-2008. Brussel, 2008.

LEMAL-MENGEOT (C.). *Musées de Charleroi*. Brussel, 1989.

ROWIES (L.) e.a. *Les musées en Wallonie et à Bruxelles*. Brussel, 1993.

STIERNET (A.), EXSTEEN (A.), MATHOT (M.). *A...musées vous! Le guide des musées*. Luik, 2006.

TOUSSAINT (J.). *Guide des musées et institutions muséales en province de Namur 2007*. Namen, 2007.

Informatie over Waalse en Brusselse musea treft men aan in :

Vie des Musées. Brussel, 1976-.

Dit is een uitgave van de *Association francophone des Musées de Belgique* (www.afmb.museum), met jaarlijks een themanummer (bijvoorbeeld, *Dossier Sauvegarde et mise en valeur du patrimoine religieux mobilier*, nr. 12, 1997).

Inventarissen per thema en grotere geografische gebieden zijn schaars, bijvoorbeeld :

ENGEN (L.). *Musées d'archéologie et d'arts décoratifs: Musée Curtius, Musée du Verre, Musée d'Arembourg, Liège*. Brussel, 1987.

NIJHOF (P.), STEEGH (A.). Grafische en papiermusea net over de grens. België, in *Grafische en papiermusea in Nederland en net over de grens*. Zutphen, 1992, p. 54-58.

VAN CAMP (K.). *Negentiende-eeuwse wetenschappelijke en didactische instrumenten in bezit van de stad Antwerpen*. Antwerpen, 1988, aangevuld door :

VAN CAMP (K.), DORIKENS (M.), DORIKENS-VAN PRAET (L.). *Antwerps wetenschappelijk erfgoed: 150 jaar verzamelen en tentoonstellen*. Antwerpen-Gent, 2004.

VAN DER HEUL (F.). *Op tweewielers door de tijd: motorfietsen en scooters in musea*. Deventer-Antwerpen, 1992.

Geactualiseerde informatie over musea, hun collecties, bibliotheek, catalogi, publicaties, tijdelijke tentoonstellingen en activiteiten allerhande is efficiënt te vinden via het internet. Tegenwoordig bevatten de websites van musea niet alleen meer de voor de hand liggende informatie (aard, adres, openingsuren en toegangsprijs), maar almaar meer verschaffen ze gegevens over de collecties, publicaties, bibliotheek, de doelstellingen, de cafetaria en de obligate winkel. Vaak krijgt men foto's van het museum (of representatieve stukken) te zien en zijn er *links* met instellingen omtrent zelfde thema of met musea in dezelfde regio. Vaak kan men elektronisch corresponderen, in sommige gevallen wordt de collectie online ontsloten en bestaat de mogelijkheid informatie te krijgen over bepaalde stukken. De tijd van verouderde en/of aandoenlijk eenvoudige websites lijkt definitief voorbij. De jongste ontwikkelingen kunnen worden gevolgd via de gespecialiseerde pers die constant websites evalueert (bv. *Clicx magazine*, www.clickx.be). Enkele voorbeelden van gebruiksvriendelijke, efficiënte en nuttige museumsites:

Het *Modemuseum* (Antwerpen) (www.momu.be), stelt zijn collectie voor via de online catalogus (www.provant.be/momu/CollectionConnection), met nummer van het stuk, datering, herkomst, ontwerper en afbeelding.

Het *Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis* (Brussel) heeft een "collectie database" met zoekmogelijkheden naar objecten via inventarisnummer, trefwoord en afbeelding (www.klm-mra.be/klm-new/nederlands/main01.php?id=collecties/collectiebestand).

Het *Musée de l'industrie, Bois du Cazier* (Marcinelle) verschaft een virtueel bezoek, met aanklikbare zalen (www.leboisducazier.be/lg_fr/mus_ind/play.htm).

Een inventaris van Belgische musea, per provincie en gemeente (inclusief, tentoonstellingen, virtuele musea en *hyperlinks*) gebeurt onder meer via websites die het resultaat zijn van "spontane, collectieve" inspanningen. Bijvoorbeeld:

2Link.be (<http://museum.2link.be>).

Musea.Startpagina.be (ca. 550 musea) (<http://musea.startpagina.be>).

Linkcity (ca. 200 musea) (www.linkcity.be/nl/musea).

Tentoonstellingen in heel België kunnen worden opgespoord via:

Que Faire? / Wat te doen? (www.quefaire.be/expositions / www.wattedoen.be/tentoonstellingen/).

Tourisme Wallonie – Bruxelles (www.belgium-tourism.net/contenus/expositions_fr/1201.html).

Cultuurweb (Expo), meer dan 1000 tentoonstellingen

(www.cultuurweb.be/CNETPortal/Home2.aspx?themeId=20&moreThemes=1&language=nl&locale=nl-NL).

Tento.be (Tentoonstellingsagenda) (www.tento.be/home/index.cfm).

De Waalse en Brusselse musea worden ontsloten via *Les musées en Wallonie* (circa 400 musea) (www.lesmuseesenwallonie.be/html/index.php) en het *Portail Wallonie Museum* (346 musea) (www.portail.wallonie.museum/index.php). Algemene informatie over beleid en informatisering is te vinden via *Les Musées en Communauté française* (www2.cfwb.be/musees). Informatie over tijdelijke en

permanente tentoonstellingen eveneens via de website van het *Office de Promotion du Tourisme* (www.opt.be/contenus/musees_et_decouvertes/fr/720.html).

De Vlaamse en Brusselse musea zijn te vinden op *Tento.be* (450 musea) (www.tento.be/home/index.cfm?l=1&id=164), terwijl de Brusselse musea apart worden voorgesteld via de Brusselse museumraad (80 musea) (www.brusselsmuseums.be/nl/home/index.php) en via het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (60 musea) (http://portail.irisnet.be/nl/tourismeloisirs/tourisme_et_loisirs/les_musees_de_bruzelles.shtml).

Bovenstaande sites omvatten nagenoeg alle musea van het land en bieden min of meer dezelfde zoekmogelijkheden (op naam, plaats en thema). De Brusselse site heeft bijvoorbeeld de term “Technieken en nijverheden”: na selectie verschijnen elf aanklikbare museasites. *Tento.be* heeft het ook over het “meest populaire” museum en verschaft een “mini museumgids voor Wallonië” (met bijna 300 musea). Indien de musea een website hebben, bestaat er uiteraard een link.

Wallonië stelt *AICIM* (Accès informatisé aux collections des institutions muséales) ter beschikking, een netwerk van 74 Waalse en Brusselse musea, waar stukken uit de collecties worden ontsloten (www.aicim.be/main/fr/collections.php). Vlaanderen beschikt niet over dezelfde mogelijkheid, hoewel er provinciale ontsluitingen van museale collecties bestaan (zie hieronder).

Specifieke geografische ontsluitingen van musea:

Provincie Antwerpen:

Provinciale musea (“Vier lifestyle musea”) (www.provant.be/vrije_tijd/cultuur/musea).

Stad Antwerpen:

Musea in Antwerpen (20 grote en 11 kleinere musea) (www.antwerpen.be/eCache/BTH/575.html).

Mechelen:

Musea. In en uit in Mechelen (11 musea) (www.toerismemechelen.be/nl/categories.28).

Rupelstreek:

Musea in de Rupelstreek (7 musea, Boom, Niel, Rumst, ...) (www.toerismerupelstreek.be/monumenten/default.htm).

Provincie Limburg:

Erkende musea (de 8 erkende musea in de provincie) (www.limburg.be/eCache/INT/21/580.html).

Lijst erkende musea (Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed) (www1.limburg.be/pcce/html/lijsterkendemusea.html).

Limburgse musea (“Dossier” van *Het Belang van Limburg*, met de musea uit de vier streken van de provincie) (www.hbvl.be/dossiers/-m/museum/default.asp).

Hasselt :

Hasselt: 9 musea (www.hasselt.be) (klik op “Toerisme” en dan op “Bezienswaardigheden”).

Midden-Limburg :

Het verleden herleeft. Musea (4 musea in Herk-de-Stad, Heusden-Zolder, Halen) (www.toerismemiddenlimburg.be/home.php?page=verleden2).

Provincie Oost-Vlaanderen :

MovE (Musea Oost-Vlaanderen in Evolutie); drie zoekmachines met alle Oost-vlaamse musea (www.museuminzicht.be). Unieke ontsluiting van “meer dan 90.000 museumobjecten uit ruim 40 Oost-Vlaamse musea”, via de efficiënte zoekmachine *Zoek snel een museumvoorwerp in de collectie* (www.museuminzicht.be/public/collecties/index.cfm).

Provinciale musea (2 musea van de provincie)

(www.oost-vlaanderen.be/public/cultuur_vrijetijd/cultuur/musea/index.cfm).

Gent :

Overzicht musea (13 musea) (www.gent.be/eCache/THE/1/937.html).

Vlaamse Ardennen :

Regionaal Landschap Vlaamse Ardennen (8 musea, Ename, Ronse, Oudenaarde, ...) (<http://users.skynet.be/bk239928/html/dutch/cultuur.htm>).

Waasland :

Musea Waasland (circa 20 musea, Beveren, Lokeren, Sint-Niklaas, Temse, ...) (www.oost-vlaanderen.be/public/cultuur_vrijetijd/cultuur/musea/musea_waasland/index.cfm).

West-Vlaanderen :

De provinciale musea (5 musea) (www.west-vlaanderen.be/musea).

Brugge :

Zestien Brugse musea (www.brugge.be/internet/nl/musea/index.htm).

Heuvelland :

Vier musea (www.heuvelland.be/toerisme/845-www/218-www.html).

Kortrijk :

Musea in de regio (18 musea in Anzegem, Harelbeke, Kortrijk, ...) (www.drk.be) (via “Ontspannen en genieten”, dan “Cultuur” en tenslotte “Musea”).

De kust :

De kust: 15 musea (Blankenberge, Koksijde, Oostende, ...) (www.dekust.org/dekust/cultuur2.aspx?id=9680&cat=musea).

De Westhoek :

De Westhoek (ca. 50 musea, Ieper, Wervik, Veurne, Kortemark, ...) (www.toerismewesthoek.be/westhoek/cultuur2.aspx?id=22813&cat=musea).

Brabant :

Brussel: zie hoger bij Brussels Hoofdstedelijk Gewest

Vlaams-Brabant :

Leuven :

Alle musea (www.inenuitleuven.be) (klik op “Bezienswaardigheden”, dan op “Musea”).

Pajottenland :

Bezienswaardigheden (www.pajottenland.be/Data/Web/Versie2/Bezienswaardigheden.php).

Vlaamse rand :

Enkele musea (8 musea, Gaasbeek, Grimbergen, Tervuren, ...) (www.vlaamserand.be/thema_cultuur_musea.php) (eerst “Cultuur”, dan “Musea” aanklikken).

Waaals Brabant :

L'espace internet du Brabant wallon (gerangschikt per gemeente) (www.pixelsbw.com/netguide-vert/planmusees.htm).

Les musées de la province du Brabant Wallon (www.reality.be/atlas/brabant/index.htm).

Henegouwen :

Liste des musées (www.hainauttourisme.be/web/fr/index.aspx) (via “Patrimoine et culture”, dan “Liste des musées”).

Charleroi :

Musées de Charleroi (8 musea) (www.charleroi.be/SiteResources/Data/Templates/1Template1-btn--DocID-3235-v1IID--RevID--level1-528-level2-3235-level3-0-level4-0-listerep_528,584.htm).

Doornik :

A la découverte de la ville: les musées (8 musea) (www.tournai.be/fr/officiel/index.php?page=38).

Mons :

Musées. Découvrir. Visiter (16 musea) (www.mons.be/default.aspx?GUID={04D4180A-8359-11DA-972C-0002A58CB319}&LNG=FRA).

Provincie Luik :

Liège-on-line (19 musea, Luik, Blegny, Verviers, ...) (www.liegeonline.be/cat0103.html).

Stad Luik :

Les Musées de Liège (17 musea) (www.netline.be/atlas/liege/musee).

Visitez Liège. Musées (6 stedelijke en 18 priévé-musea) (www.liege.be/cadreslg/cadvisit.htm).

Oostkantons:

Les musées (www.eastbelgium.com/fr/culture/culture2.html).

Verviers:

Visites et promenades (5 musea) (www.verviers.be/tourisme/Chap_02_In.htm).

Luxemburg:

Les musées en province de Luxembourg (12 musea, Aarlen, Saint-Hubert, Virton, ...) (www.darut.be/annuaire-musee.php).

Ardennen:

Musées des Ardennes authentiques (ca. 30 musea, Aarlen, La Roche, Bastogne, ...) (www.ftlb.be/fr/attractions/musee/liste.php?sscat=24).

Arlon:

Les musées d'Arlon (4 musea) (www.arlon-is-on.be/fr/musees.html).

Provincie Namen:

Les musées de la province de Namur (18 musea) (www.reality.be/atlas/namur/musee.htm).

Stad Namen:

Les musées (12 musea in Namen en omgeving)

(www.ville.namur.be/page.asp?q=namur&id=79&title=Musées).

Musées, Office du tourisme (15 musea) (www.namurtourisme.be/musees.php).

Specifieke thematische ontsluitingen van musea, landschappen en objecten:

Musea uit het repertorium van technische en wetenschappelijke collecties in de Vlaamse en Brusselse musea, Museum van Oudere Technieken (www.mot.be/w/1/index.php/DirectoryNL/ByMuseum); met zoekmachine per gemeente en museum (aanklikbaar). De website van het *Museum voor oude technieken* verschaft ten andere een uniek online hulpmiddel bij het identificeren van technische voorwerpen, “Wat is dat werktuig? – Quel est cet outil” (www.mot.be/w/1/index.php/IDDOCNI/IDDOC), met een glossarium en uitgebreide bibliografie. Dit museum betreft tevens de internetgebruiker bij zijn werking via een interactieve “Wat is dit – Qu'est-ce?” (www.mot.be/w/1/index.php/WhatsItNI/WhatsIt?language=NL), met foto's van nog niet gekende werktuigen.

Zie ook:

DAVID (J.), WIENEN (M.). *Repertorium van de technische en wetenschappelijke collecties in de Vlaamse en Brusselse musea*. Grimbergen, 1999.

Dit werk bevat bijna 200 museumfiches, gerangschikt op naam van de gemeente en ontsloten via trefwoordregister; per museum verschaft het informatie over de instelling, haar collecties, bibliotheek en archieven.

Patrimoine industriel, Office de Promotion du Tourisme, (http://opt.wallonie.be/contenus/patrimoine_industriel/fr/347.html), lijst met 50-tal Waalse musea en sites, per provincie gerangschikt.

Musea van nijverheid en techniek in Vlaanderen, Vlaamse vereniging voor industriële archeologie (www.vvia.be/vviamusea.htm); deze webpagina vermeldt het webadres niet.

Musea, Cursus Industriële archeologie en industrieel erfgoed, Vrije Universiteit Brussel (ca. 80 musea uit België, per provincie) (www.vub.ac.be/SGES/ia/musea.html).

La cha"ne des terrils (presentatie van tientallen gemeenten; foto's, documentatiecentra, ...) (www.terrils.be), met de voorstelling van 11 Belgische steenkoolsites (Blegny, Bois du Cazier, ...) (www.terrils.be/fr/Quisommesnous/Liens/charbonnages.php).

Historische huizen Vlaanderen (presentatie van 8 woningen in "vijf eeuwen woon- en architectuurgeschiedenis") (www.historischehuizen.be).

Industriemusea Euregio Maas-Rijn (17 Luikse en Belgisch-Limburgse musea) (<http://new.heimat.de/industriemuseen-emr/nl/museen/museen.html>).

Feberail: Verenigingen en museumspoorlijnen (20-tal musea) (www.febelrail.be/musee/indexnl.htm).

Musea Eerste Wereldoorlog (ca. 50 musea uit de Westhoek) (www.toerismewesthoek.be/westhoek/cultuur2.aspx?id=22819&cat=Erfgoedwereldoorlogen).

Maritiem erfgoed in Vlaanderen (www.vioe.be/nl/index.cgi?id=1060&nav=true).

Musea met een collectie en werking rond voeding (30 musea in België) (www.asg.be/nederlands/Gastronomie/inventarissen/musea.htm).

Musea. Geschiedenis van het Belgisch transport (7 musea) (www.transportmuseum.be/musea.htm).

[afgesloten op 8 februari 2009]